

F) Ekonomije i prihodi

1) Od imućnosti do siromaštva

Ekonomska moć i društveni ugled Grgura Mrganića ili Ivana iz Gubbija, pripadnika zadarske i splitske društvene elite, samo još jače ističe činjenicu da su se u samoj osnovici srednjovjekovnih društava nalazile izrazite suprotnosti u opsegu ekonomskih mogućnosti i da razlike u opsegu posjedovanja i opsegu prihoda obilježavaju čitavo njihovo ustrojstvo, od pojedinca i njegove obitelji do društvene zajednice. Srednjovjekovne su ekonomije dubinski djelovale na društva i njihove pripadnike, pa razlike u imovnom položaju nisu bile samo nezaobilazna materijalna zbilja, nego i jedan od preduvjeta određivanju društvene i staleške pripadnosti. Djelovanje suprotstavljenih pojmova: imućnost i siromaštvo ugrađeno je u društvenu zbilju srednjovjekovlja, pa o njima svjedoče pojedinačni dokumenti (gradski notarijat), normativni akti (bratovštine i njihovi statuti) i pripovjedna vrela, u rasponu od kvantitativnih podataka o opsegu posjedovanja do djelovanja na svijest ljudi i društava. Evo primjera iz *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona.

Toma u 10. poglavlju *Kako su vrativši se s otoka ušli u Split* govori o počecima srednjovjekovnoga Splita, a njegov opis ulaska Salonitanaca u Dioklecijanovu palaču obilježavaju izrazite imovne suprotnosti budućih Splicićana. Salonitanci su se, prema Tomi, dogovorili da će prilikom nastanjanja u Dioklecijanovu palači *bogatiji (ditiores)* “sebi sagraditi kuću na vlastite troškove”, dok će oni koji za to nemaju sredstava “dobiti za svoja boravišta naokolo postavljene kule”; *ostali puk (reliquum vulgus)* pak “stanovat će pod podzemnim svodovima i kriptama”.¹⁰² Toma, dakako, u sredini XIII. stoljeća ništa nije mogao znati o načinu nastanjanja Salonitanaca u Palači i o njihovim imovnim prilikama, ali u predodžbu o ranosrednjovjekovnim počecima Splita unosi društvenu zbilju svojega vremena i jake suprotnosti između imućnih i skromnijih skupina stanovništva, kakve poznaje u njemu suvremenom splitskom društvu.

Pojmovi imućnost i siromaštvo istraživački su veoma složeni, jer su u razvoju srednjovjekovnih društava posve iznimne pojave, za koje bismo mogli utvrditi da na njih nisu djelovale ekonomske kategorije. Stoga se u izlaganju moramo ograničiti na ocrtavanje njihove osnovice – na pojmove posjedovanja i prihoda. Razlaganjem o njima ulazimo u sama srednjovjekovna društva i postavljamo ključno pitanje: kako su opseg posjedovanja i opseg prihoda djelovali na njihovo ustrojstvo i svakodnevicu njihovih pripadnika?

Odgovor na to pitanje nije lagan jer su obavijesti vrelâ, na koja oslanjamo predodžbu o suprotnosti između imućnosti i siromaštva, oskudne i nesustavne. Rijetki su, na primjer, točniji kvantitativni podaci o imovnom položaju pojedinaca

ili njihovih obitelji; a ako su ipak takvi podaci sačuvani, potječu od pripadnika društvene elite ili su plod obavijesti drugih o njima – primjerice, u izvještajima mletačkih dužnosnika o dalmatinskim gradovima u XVI. stoljeću. Zbog toga se svako razlaganje o imovnim prilikama u srednjovjekovnim društvima prije svega oslanja na izdvojene kvantitativne podatke o stupnju imućnosti pojedinaca ili zajednica u notarskim spisima, zemljišnim knjigama (urbari, popisi desetine), poreznim popisima i sl. Notarijat je najvažnije vrelo podataka o zemljišnim posjedima, kućama, dućanima, poslovnoj djelatnosti pojedinaca, posjedovanju brodova, zatim o cijenama umjetničkih djela i njihovim investitorima, obvezama obrađivača zemljišta ili posluge. O imovnoj svakodnevici srednjovjekovnih ljudi svjedoče poslovne, trgovačke knjige i inventari ili popisi imovine koji se sastavljaju nakon smrti vlasnika i oporučitelja. O ekonomskoj snazi crkvenih institucija pak govore poslovni spisi zemljišnih vlastelinstava, ali i važni podaci o pristojbama koje su prelati prilikom izbora plaćali papinskoj kuriji.¹⁰³

Izvorna je građa o imovnim prilikama prema tome neujednačena i sadržajem i opsegom obavijesti, ali je unatoč svim prazninama i dvojabama nezaobilazna u istraživačkom pristupu srednjovjekovnim društvima.

2) Razina prihoda: posluga

Sloj slugu i sluškinja (*famulus, serviens, famula, servicialis, ancilla*) bio je smješten na samom dnu imovne ljestvice srednjovjekovnih društava, pa su se niže od njih nalazili samo marginalizirani pojedinci, usredotočeni u pojmu *pauper, siromah*.¹⁰⁴ Položaj posluge u gradskim društvima na istočnom Jadranu ocrtavaju ugovori o služenju (*carta famulatus*), u kojima se navodi rok služenja i visina naknade, najčešće u novcu. Pogledajmo još jednom već spomenute ugovore o posluži što ih uljeto i ujesen 1453. u Splitu i Zadru sklapaju osobe dobjegle na istočni Jadran nakon gladi koja je zavládala u Bosni i susjednom Pounju.

Izbjeglice iz Bosne sklopile su u tom razdoblju u Splitu 25 ugovora o služenju, uglavnom na rok od 3 do 12 godina. Od 25 ugovora 11 sklapaju muškarcí, 14 žene, ustvari najčešće dječaci i djevojčice. U 21 ugovoru određuje se i novčana naknada posluge, u rasponu od 3 do 18 mletačkih libara godišnje. Ako iz tog raspona izdvojimo najviše naknade (jednom 18, jednom 10 i jednom 9 libara), jer su takve naknade iznimne, utvrđujemo da je u tri ugovora predviđena naknada od 3 libre, u pet ugovora plaća od 5 libara i u pet ugovora naknada od 6 libara, što znači da je u većini ugovora raspon plaća bio između 3 i 6 libara godišnje. No ako uzmemo u obzir sve ugovore koji predviđaju plaću u novcu, ukupno 21, prosjek je plaća splitskih slugu i sluškinja 1453. godine oko 6 libara godišnje. U četiri ugovora o služenju nije predviđena novčana naknada: u jednom ugovoru posluga dobiva samo stan, hranu i odjeću,

dok rok nije određen, po svoj prilici služenje je doživotno; u drugom ugovoru doživotno se služenje izričito potvrđuje, dok je u trećem ugovoru rok služenja 12 godina, ali se gospodar obvezuje da će nakon isteka roka sluškinji dati miraz (*dos*) i tako joj omogućiti udaju.¹⁰⁵

U ugovorima o služenju što ih izbjeglice iz zaleđa u istom razdoblju, u listopadu 1453., sklapaju u Zadru novčana je naknada posluge nešto niža od one u Splitu: u 7 sačuvanih ugovora raspon je plaća od 3 do 8 libara, u prosjeku oko 5 libara godišnje.¹⁰⁶ To je u Zadru više-manje uobičajen raspon plaća posluge u XV. stoljeću. Godine 1439. Ivan Marinov iz hrvatskoga zaleđa (*de Ultramontanea*) sklapa ugovor o služenju na rok od 9 godina za svoju kćerku Margaritu, dijete od 11 godina – naknada za svih devet godina služenja iznosi 50 mletačkih libara, odnosno 5 ½ libara godišnje; godinu dana kasnije Ivan Milgostić iz Režana u novigradskom distriktu daje svojega sina Luku u službu zadarskom plemiću Bartolu Grisogonu – služenje traje 5 godina, a ukupna je naknada 40 libara ili 8 libara godišnje. Margarita, doduše, dobiva nižu novčanu naknadu od Luke, ali se u ugovoru ističe da djevojčici pripada više odjevnih predmeta (dva ogrtača, košulja, cipele i pokrivač za glavu) što upućuje na visoku vrijednost odjeće u XV. stoljeću.¹⁰⁷

Suhoparno sastavljeni notarski ugovori o služenju ništa ne govore o osjećajnosti slugu i sluškinja u času sklapanja ugovora, ali zato notarijat nešto jasnije osvjetljava razinu njihova uključivanja u novu obitelj. Gospodari se katkad obvezuju na davanje miraza sluškinjama, a napose su naklonjeni dadiljama, odnosno dojiljama (*nutrix*) njihove djece. Tako, na primjer, već spomenuti zadarski suknar Mihovil Petrov daje 1384. godine, potkraj života, zadarskom ljekarniku Vučini miraz od 150 libara za svoju sluškinju Milku, ali iz njegove oporuke, sastavljene 1385. godine, uoči njegove smrti, doznajemo da je Mihovil imao još jednu sluškinju, Stojū, i dadilju Jelenu, pa njima namjenjuje legate. Sluškinji Stoji u oporuci namjenjuje 30 libara “u ime potpune naknade za njezin rad u vremenu što ga je provela s oporučiteljem”, a osim toga joj ostavlja još 100 libara; Jeleni, dojilji svojega sina Ivana, ostavlja 40 libara, određujući da joj se osim toga isplati i naknada za služenje u njegovoj kući.¹⁰⁸

U određivanju društvenoga i imovnoga položaja posluge u gradskim društvima na istočnom Jadranu valja imati na umu nekoliko pojava, prije svega činjenicu da je novčana naknada, barem u načelu, bila čisti prihod slugu i sluškinja jer se u ugovorima o služenju izričito ističe da im gospodari daju stan, hranu i odjeću. Nakon isteka roka služenja posluga se uključivala u široki sloj *stanovnika* grada, osiguravajući tako skroman položaj u komunalnim društvima. Primjerom može biti Katarina, koja je negdje oko 1500. godine došla u Zadar iz hrvatskoga zaleđa (*de Ultramontanea*) i postala sluškinja u kući zadarskoga plemića Ivana de Nassis. Novcem što ga je zaštedjela služenjem kupila je kućicu (*domuncula*) u zadarskom predjelu Požarišće, a 1549. godine, kad prodaje

tu kućicu za 50 libara, nalazila se u zadarskom Hospiciju sv. Bernardina.¹⁰⁹ U notarijatu su, doduše, zabilježeni i iznimni primjeri imovnog položaja posluge, pa se neki od njih uključuju i u trgovačko poslovanje – već spomenuta Splićanka Radica, “nekoć sluškinja”, ulaže 1367. godine u koleganciju 150 dukata, a sluškinja u kući zadarskoga plemića Franje de Bottono u sredini XV. stoljeća ulaže u koleganciju 100 dukata¹¹⁰ – ali se životni put Katarine iz zadarskoga Hospicija sv. Bernardina ipak može smatrati primjerenijim u ocrtavanju imovnoga položaja posluge u gradskim društvima na istočnom Jadranu.

3) Razina prihoda: težak i kmet

Obrađivač je zemljišta (*villanus, iobagio, collonus, laborator, rusticus, zapator*) pripadao najbrojnijem sloju stanovništva na svim dijelovima hrvatskoga prostora u srednjem vijeku – od Slavonije do gradskih i seoskih društava na istočnojadranskoj obali, a istodobno je zemljišna proizvodnja bila ključna djelatnost u svim vrstama hrvatskih društava. Ako je dakle agrarna djelatnost glavnine stanovništva u Hrvatskoj bila iznimno važna, nužno je postaviti pitanja: koliki su bili proizvodni rezultati, odnosno prihodi težaka i kmeta, kako odrediti društveni položaj agrarnoga stanovništva, i u kojoj su mjeri obrađivači zemljišta sudjelovali u distribuciji dohotka?

Izvorna građa o hrvatskom seljaštvu u kasnom srednjem vijeku iznimno je bogata, od urbara i popisa prihoda na vlastelinstvima Slavonije i srednjovjekovne Hrvatske do notarskih ugovora o težaštini i kmetstvu na istočnom Jadranu, ali je unatoč tome teško točnije odrediti imovni položaj obrađivača zemljišta, kako je to već istaknuto i za sloj posluge u dalmatinskim gradovima. U vrelima gotovo nema podataka o opsegu godišnjih prihoda težaka i kmeta, pa ih možemo samo približno utvrditi. Stoga imovni i društveni položaj agrarnoga stanovništva bolje ocrtavaju dokumenti notarijata o njihovim svakodnevnim djelatnostima – primjerice, ugovori o kupoprodaji zemljišta, loze ili kuća, ugovori o mirazima, popisi imovine i sl.

U velikom broju ugovora o obrađivanju vinograda i oranica u gradskim društvima na istočnom Jadranu redovito se navode samo omjeri u razdiobi uroda između vlasnika i obrađivača zemljišta, dok podataka o godišnjoj proizvodnji vina ili žita u sačuvanim vrelima nema. Iznimno su rijetki i podaci o novčanoj vrijednosti težačkih i kmetских podavanja, ali oni ipak omogućavaju barem približan pogled u razinu prihoda dalmatinskoga težaka i kmeta.

U Zadru se, primjerice, godine 1370. težačko podavanje ili *teratik* od $\frac{1}{4}$ uroda zamjenjuje novčanom podavanjem od 5 libara za svaki *gonjaj* (= 2370 m² ili oko $\frac{1}{4}$ ha) vinograda; godine 1401. *teratik* s 2 *gonjaja* za dvije godine vrijedi 20 libara. Ti podaci pokazuju da je godišnja vrijednost proizvodnje na jednom *gonjaju* vinograda bila oko 20 libara, odnosno da je godišnja vrijednost $\frac{3}{4}$

uroda na jednom *gonjaju* koje su pripadale težaku bila oko 15 libara. Kako je zadarski težak najčešće obrađivao vinograd površine 2-3 *gonjaja*, vrijednost je težakova rada u vinogradu u jednoj godini mogla otprilike iznositi 30 do 45 libara. No rezultati težakova rada nisu se samo sastojali od vrijednosti uroda, nego i od vrijednosti podignute loze na tuđem zemljištu, nad kojom je težak je stjecao posjedovno pravo (tzv. *ius emphiteoticum*). Prosječna je vrijednost jednoga *gonjaja* loze u Zadru u sredini XV. stoljeća bila oko 17 libara, pa u barem približnu predodžbu o opsegu prihoda zadarskoga težaka valja uključiti i vrijednost loze. U notarijatu dalmatinskih gradova sačuvano je mnoštvo ugovora o kupoprodaji loze koju stječu pripadnici svih društvenih skupina.¹¹¹

Zadarski je kmet ugovorom uzimao na obrađivanje najčešće jedan *ždrijeb* (*sors*) površine 30-32 *gonjaja*, odnosno između 7 i 7 ½ hektara oranice i drugih vrsta zemljišta. Na površini od jednoga hektara zemljišta kmet je podizao svoje *selište*, što znači nastambu i gospodarske zgrade s vrtom, dok je veći dio *ždrijeba*, površine oko 6 hektara, bio proizvodnim zemljištem, prije svega pod oranicama, dijelom i pod vinogradima. Kako su se oranice obrađivale dvostrukim plodoredom, kmet je godišnje obrađivao oko 3 hektara oranice. Ključno je pitanje: kolika je bila vrijednost proizvodnje žita na *ždrijebu* oranice? Barem približan odgovor omogućuju ugovori o zakupu prihoda sa *ždrijeba* oranice: na zadarskom je području novčana vrijednost zakupa ¼ prihoda u prosjeku bila oko 3 dukata, što znači da je vrijednost proizvedenoga žita na *ždrijebu* oranice bila oko 15 dukata godišnje. Pošto je kmet vlasniku *ždrijeba* dao *teratik* od ¼ uroda, ostajalo mu je žita u vrijednosti od 10 do 12 dukata ili oko 1.300 kg žita – dakako, u prosječno rodnoj godini, kakva je bila moguća samo u pogodnim klimatskim okolnostima, bez jačih vremenskih poremećaja, suše ili dugotrajnih kiša.¹¹²

No ako su tako barem približno određeni godišnji prihodi kmeta sa *ždrijeba* oranice, nužno bi bilo utvrditi i njihov odnos prema njegovim godišnjim troškovima, ali je takvo razlaganje istraživački veoma osjetljivo. Ako bismo u predodžbu o odnosu godišnji prihodi > godišnji troškovi kmeta i njegove obitelji ugradili kriterij F. Braudela, koji je smatrao da je na Mediteranu u XVI. stoljeću godišnja potrošnja žita po glavi stanovnika bila oko 200 kg žita, morali bismo pretpostaviti da se prihodom sa *ždrijeba* oranice moglo prehraniti samo 6-7 pripadnika kmetove obitelji, pri čemu ne valja zanemariti ni činjenicu da je kmet dio žita morao ostaviti za sjeme u idućoj sjetvi.¹¹³ Napokon, veoma slabo poznajemo vrste troškova agrarnoga stanovništva u kasnom srednjem vijeku jer vrela o tome sadržavaju premalo podataka. Naša je predodžba, primjerice, o prehrani hrvatskoga seljaštva u srednjem vijeku oskudna, pa je i primjena kriterija F. Braudela o potrošnji žita istraživački nesigurna. Još manje znamo o načinu odijevanja ili stanovanja seljačke obitelji, što bi bilo nužno u stvaranju jasnije predodžbe o odnosu prihoda i životnih troškova u

agrarnim društvima. Razumije se, oranica je bila temeljno, ali ne i jedino vrelo prihoda zadarskoga kmeta, jer se on bavio i obrađivanjem vinograda ili stočarstvom, a mogao je, ako je u njegovoj obitelji bilo više ratara, uzeti na obrađivanje veću površinu oranice, a ne samo jedan *ždrijeb*, pa se tako povećavao i njegov ukupni godišnji prihod. Isto tako ni vinograd nije bio jedinim vrelom težakova prihoda, on se nužno bavio i drugim djelatnostima, od stočarstva i ribarstva do pružanja usluga drugima.

Stoga imovni i društveni položaj težaka i kmeta, kako je već istaknuto, bolje od određivanja proizvodnih mogućnosti osvjetljavaju podaci o njihovim svakodnevnim djelatnostima, prije svega popisi imovine. Tako se, na primjer, imovina splitskog težaka Pripka Mašića 1367. godine sastojala od 10 *vretena* (oko $\frac{3}{4}$ hektara) loze na tuđem zemljištu, nešto stoke (19 ovaca, 1 vol, 1 magarac), dvije motike i nešto odjevnih predmeta (tunika, košulje). Slična je bila i imovina Stipana Božikovića, težaka iz splitskog Varoša: on je prema popisu imovine iz 1436. godine posjedovao lozu, kućicu s vrtom, nešto stoke (2 vola, 1 svinja, 1 magarac), pet bačava i 16 *stara* žita, ali je splitski težak Ratko Vukoslavov ipak bio nešto imućniji – prema popisu imovine iz 1370. godine on je posjedovao 10 *vretena* loze, jednu kuću, 25 *stara* prosa i oko 480 litara vina, što je više-manje zajedničko svim težacima, ali i 22 dukata u manjim novčanim jedinicama (*in monetis*) i 20 dukata u zlatu – ukupno dakle 42 dukata.¹¹⁴

Iz sloja obrađivača zemljišta u istočnojadranskim gradskim društvima težak se Ratko Vukoslavov izdvaja posjedovanjem novčanih sredstava. U skupinu imućnijih mogli bismo uvrstiti i Matiju Ražajića, kmeta u zadarskom zaleđu, kojemu vlasnik njegova *ždrijeba*, zadarski plemić Šimun Benja, prodaje zemljište u Varikašanima za čak 200 dukata.¹¹⁵ Takvi primjeri imućnih pojedinaca među kmetovima i težacima pokazuju da je raspon posjedovanja i prihoda u najbrojnijoj skupini ljudi na hrvatskom srednjovjekovnom prostoru, među obrađivačima zemljišta, bio veoma širok, ali ta činjenica ne osporava zaključak da se njihova glavnina nalazila na donjim dijelovima imovne ljestvice u hrvatskim društvima. Na to upućuju i porezni popisi u Slavoniji, koji sadržavaju točne podatke o kmetovima, oslobođenima od plaćanja poreza. Među njima najbrojniju skupinu čine “siromašni” kmetovi (*pauperes*), koji su bili oslobođeni od plaćanja poreza jer je njihov kmetски posjed imao prihod niži od tri forinte. U popisima kraljevskoga poreza (*dica regia*) za Zagrebačku županiju iz godine 1507. ukupno je 475 kmetova bilo oslobođeno od plaćanja poreza – među njima 153 ili 32,21% otpada na *pauperes*. U poreznim popisima za 1517. godinu broj kmetova oslobođenih od plaćanja kraljevskoga poreza bio je veći – ukupno 1063. Od njih se 604 kmeta (ili 56,82% ukupnog broja oslobođenih) nalaze u rubrici *pauperes*.¹¹⁶

4) Razina prihoda: obrtnik

Izmatranje položaja obrtnika u srednjovjekovnim društvima suočava se s istom teškoćom kao i istraživanje o drugim društvenim slojevima – s oskudicom izvornih podataka o opsegu njihovih prihoda. Točni podaci o novčanim prihodima obrtnika uglavnom su ograničeni na one obrtničke struke u kojima se za određen posao morao sklapati notarski ugovor. To su, prije svega, bili tzv. umjetnički obrti (zlatari, graditelji, slikari) i brodogradnja. U ugovorima sa zlatarima, graditeljima ili brodograditeljima redovito se spominju cijena rada i rok završetka ugovorena posla, ali je i tada teško točnije odrediti majstorov prihod ili čisti dohodak, jer je on najčešće od ugovorena novčanog iznosa morao sâm plaćati pomoćnike i potreban materijal. Evo nekoliko primjera.

Zadarski graditelj Nikola Bilšić sklapa 1439. godine ugovor sa Samostanom sv. Marije u Zadru o rušenju i ponovnom podizanju zvonika uz cijenu od 950 dukata. No Bilšić je sam plaćao svu potrebnu građu za podizanje zvonika (kamen, drvo) i radnu snagu, a zvonik je uz Crkvu sv. Marije dovršen 1453. godine, što znači da je rad na zvoniku trajao četrnaest godina.¹¹⁷ Godine 1390. zadarski se graditelj Nikola Arbusijanić ugovorom obvezao da će podignuti skladište na Pagu – za desetomjesečni rad dobiva visok iznos od 1750 libara ili oko 270 dukata, ali je majstor sam morao plaćati pomoćnike i kupovati potrebnu građu.¹¹⁸ Napokon, Juraj Matejev Dalmatinac sklapa 1448. godine ugovor o gradnji Kapele sv. Staša u Crkvi sv. Dujma u roku od dvije i pol godine: za rad dobiva 306 dukata, ali sam snosi troškove gradnje.¹¹⁹ Takvi ugovori ne omogućavaju točnije utvrđivanje čistoga dohotka majstorâ, ali ipak pokazuju da su se visinom plaća graditelji, kipari ili zlatari nalazili na vrhu ljestvice obrtničkih prihoda.

Razumije se, još je teže govoriti o prihodima onih obrtničkih struka za koje nisu sačuvani ni takvi ugovori u kojima je navedena cijena majstorova rada. Zato u razmatranje o imovnoj razini i društvenom položaju obrtnika u razvijenom i kasnom srednjem vijeku moramo uključiti dvije skupine pojava: prvo, odnos između proizvodnih mogućnosti i opsega tržišta i, drugo, poslovnu djelatnost obrtnika u cjelini. Već je ranije primjerom razlaganja o opsegu tržišta bio jedan splitski notarski svezak, napisan između 1443. i 1449. godine, u kojemu se ukupno spominje 255 obrtnika koji su podijeljeni u 28 obrtničkih struka. Ovdje pak, radi ocrtavanja poslovne djelatnosti splitskih obrtnika, valja dodati da se u tom notarskom sveščiću ti obrtnici ukupno spominju, u različitim pravnim i poslovnim prilikama, 615 puta, što omogućuje stvaranje točnije predodžbe o društvenoj djelatnosti i imovnom položaju obrtnika u Splitu u sredini XV. stoljeća.

Između 1443. i 1449. godine sačuvan je 21 ugovor obrtnika o obrađivanju vinograda, pri čemu obrtnici 17 puta uzimaju, a 4 puta daju zemljište na nasa-

đivanje loze ili *ad pastinandum*. U 29 ugovora splitski obrtnici kupuju ili prodaju lozu, s rasponom vrijednosti loze od 16 do 120 libara. Sačuvana su 22 ugovora o kupoprodaji zemljišta, pri čemu jedan slikar (*pictor*) kupuje zemljište za 200 libara, a jedan brijač za 360 libara.¹²⁰ Ti podaci upućuju na čvrstu vezu između obrtničkoga rada i posjedovanja, odnosno obrađivanja vinograda, pa je težaština, bilo da je obrtnik sâm obrađivao vinograd bilo da ga je davao na obrađivanje drugome, bila važna ekonomska dopuna prihodima iz temeljne proizvodne ili uslužne djelatnosti obrtnika.

No splitski se obrtnici uključuju i u trgovačko poslovanje. U spomenutom notarskom sveščiću sačuvano je 25 ugovora o kreditnoj trgovini ili zadužnica koje sklapaju pripadnici različitih obrtničkih struka – kožari, postolari, zlatari, krojači, bojadisari tkanina. Oni pretežno nabavljaju sirovine za vlastitu proizvodnju – kožu, tkanine, *guado*, tj. sirovinu koja je tkaninama pri bojenju davala modru boju, srebro, ali trguju i drugim vrstama robe – primjerice, vinom i smokvama, pa jedan ljekarnik (*aromatarius*) trguje smokvama u vrijednosti od 370 libara.¹²¹

Primjerom je poslovne širine splitskih obrtnika u sredini XV. stoljeća bojadisar tkanina (*tinctor*) Mihovil Markov. U navedenom notarskom svesku sačuvano je šest Mihovilovih zadužnica za *guado* i vino: ukupna je vrijednost četiri Mihovilove zadužnice za *guado* 1.005 dukata, a samo u jednom ugovoru kupuje *guado* za 475 dukata. U dva ugovora za vino duguje 1.480 libara. Istodobno Mihovil kupuje zemljišta za 210 libara i daje na nasadivanje loze (*ad pastinandum*) 52 vretena neobrađena zemljišta, kupuje kuću od kamena (*domus de muro*) za 250 dukata. Dapače, kupuje i prodaje dijelove brodova za 38 i 25 dukata.¹²²

Bojadisar Mihovil ipak je izniman primjer među splitskim obrtnicima u sredini XV. stoljeća, pa se u zadužnicama glavnine splitskih obrtnika spominju niži novčani iznosi, što znači da je i njihova imovna razina skromnija. Kožari, primjerice, sklapaju ugovore o kupnji kože u rasponu od 50 do 350 libara, dok zlatar kupuje srebra za 14 dukata, a krojač tkanine za 40 dukata, dakle robu nužnu njihovoj obrtničkoj djelatnosti.¹²³ Napokon, na skromniji imovni položaj većine obrtnika upućuju cijene njihovih stambenih objekata i popisi njihove imovine.

U splitskom notarskom sveščiću iz 1443.-1449. godine sačuvano je 30 ugovora u kojima obrtnici kupuju ili prodaju kuće. Pretežno su to skromniji stambeni objekti, kuće od drveta (*domus de lignamine*) ili kuće dijelom od kamena i dijelom od drveta, pa njihove vrijednosti imaju raspon od 40 do 150 libara, ali ipak neki obrtnici kupuju i kuće od kamena (*domus de muro*), vrijedne 400 ili 500 libara.¹²⁴ I cijene kuća pokazuju da unutar sloja obrtnikâ postoje primjetne imovne razlike i da njihova glavnina živi u skromnim prilikama. Takav zaključak još bolje ocrtavaju popisi njihove imovine. Uzmimo za primjer nekoliko splitskih obrtnika i popise njihove imovine između 1436. i 1438. godine.

U popisu imovine drvodjelca (*marangonus*) Dujma Petkovića ističe se da je, uz nešto kućnih predmeta, posjedovao samo jednu kuću, dijelom od kamena, dijelom od drveta, na tuđem, crkvenom zemljištu i dva vinograda, tj. lozu na tuđem zemljištu. Imovina postolara Cvjetka Petkovića bila je nešto opsežnija. I on je posjedovao nešto loze, postolarski pribor, ali i 95 komada različitih vrsta kože. Zlatar Vlatko Sanković, koji nosi i naziv majstora (*magister*), posjedovao je jednu kuću od kamena, dva komada zemljišta, ukupne površine 10 *vretena* i pet vinograda, odnosno loze na tuđem zemljištu, površine 52 *vretena*. Postolar Ostoja Hrvatinić od njih se razlikovao posjedovanjem dviju kuća u Splitu, dok su druge vrste imovine bile slične: popis spominje veće količine kože, zatim bačve i posude za vino i četiri vinograda na tuđem zemljištu.¹²⁵

Drvodjelac Dujam, zlatar Vlatko te postolari Cvjetko i Ostoja očigledno nisu pripadali imućnijem sloju splitskih obrtnika. I premda nisu sačuvani podaci o njihovoj poslovnoj djelatnosti u prvoj polovici XV. stoljeća, smije se utemeljeno pretpostaviti da je njihovo poslovanje bilo skromnije od djelatnosti kakvu je razvijao prije spomenuti bojadisar tkanina Mihovil Markov, pripadnik imućne skupine splitskih obrtnika. Sva četvorica posjeduju lozu na tuđem zemljištu, što pokazuje da im obrtnički, proizvodni rad nije donosio dovoljno prihoda, pa su ga morali dopunjavati težaštinom. Koliko su oni sami obrađivali svoju lozu, a koliko su vinograde prepuštali na obrađivanje drugima, ne može se zaključiti prema škrto sastavljenim popisima imovine, ali se ipak smije pretpostaviti da zlatar Vlatko, koji je posjedovao 52 *vretena* ili više od četiri hektara loze, to sâm nije mogao, pa je svoje vinograde najvjerojatnije davao na obrađivanje splitskim težacima.

5) Prihodi društvene elite

Giovanni Battista Giustiniano, mletački sindik u Dalmaciji i Albaniji, posjetio je 1553. godine istočnojadranske posjede Republike i u putnom izvješću mletačkoj vladi ili *Itinerariju* zabilježio mnoštvo vrijednih podataka o dalmatinskim gradovima i njihovim društvima. U tom sklopu G. B. Giustiniano opisuje i prihode dalmatinskoga plemstva i kaže, primjerice, da zadarski plemići nisu osobito imućni jer samo prihodi triju obitelji, Detriko, Rosa i Civaleli, dopiru do 400, 500 i 700 dukata, dok ostali imaju prihode između 100 i 300 dukata godišnje, a mnogi su veoma siromašni. I većinu splitskih plemićkih obitelji izvjestitelj smatra siromašnima jer im prihodi ne prelaze 200 dukata godišnje.¹²⁶

Ne ocjenjujući vjerodostojnost podataka mletačkog sindika jer za takav postupak ne postoji nikakvo uporište u vrelima, dovoljno je istaknuti da su to prvi sačuvani podaci o godišnjim prihodima dalmatinskoga plemstva. Iz srednjovjekovnog razdoblja takvi se podaci nisu sačuvali, ali je unatoč tome predodžba

o imućnosti i ugledu društvene elite – velikaških rodova u Hrvatskoj i Slavoniji ili plemstva i imućnih građana, navlastito trgovaca, u dalmatinskim gradovima – neprijeporna. Ona se temelji na bogatoj građi o poslovnoj i obiteljskoj djelatnosti pripadnika plemićkih rodova u Dalmaciji, u kojoj su ocrtani posjedovni odnosi nad zemljištem, kućama ili solanama, njihovo trgovačko ili novčano poslovanje. O društvenoj moći hrvatske vlastele pak svjedoče njihovi posjedi i tvrđi gradovi te neke pojave u odnosima s kraljevskom vlašću.

Premda, primjerice, uopće ne poznajemo opseg godišnjih prihoda krčkih knezova, ipak podatak da Nikola Krčki 1426. i 1431. godine daje kralju Žigmundu za dvije potvrde banskog naslova golem iznos od 42.000 dukata nedvojbeno svjedoči o iznimnoj ekonomskoj moći Krčkih.¹²⁷ No u predodžbi o velikaškim rodovima ne valja zanemariti ni razdoblja zastoja, na primjer, u razvoju bibrirskih knezova nakon poraza Mladena II. 1322. godine. Napuljski su Anžuvinci od 1302. godine davali Pavlu I. godišnju proviziju u iznosu od 100 unci zlata ili 500 zlatnih florena, a nakon pada Mladena II. nastavili su davati godišnju proviziju njegovoj supruzi Jeleni u iznosu od 40 unca ili 200 florena godišnje. Još 1337. godine napuljski kralj Robert isplaćuje Jeleni, koja se u dokumentu o isplati naziva “banicom Slavonije” (*banissa Sclauonie*), polovicu godišnje provizije u iznosu od 20 unci zlata ili 100 zlatnih florena.¹²⁸ Taj podatak ne osvjetljava samo jedan nedovoljno poznat aspekt političkih odnosa između bibrirskih knezova i Napuljskog Kraljevstva, nego dopunjuje i poznavanje strukture prihoda toga vlasteoskog roda u razdoblju opadanja bibrirske moći.

O društvenoj i poslovnoj djelatnosti pak patricijata u gradskim društvima na istočnom Jadranu svjedoči obilje podataka u notarskim sveščićima. Doduše, ni u njima nema točnih kvantitativnih podataka o plemićkim prihodima, ali je predodžba o imovnom položaju pojedinih rodova ipak veoma jasna.

Zadarski plemić Šimun Detrik dijeli 1436. godine obiteljske zemljišne posjede između petorice svojih sinova, a notarski dokument pokazuje da Šimun u tom času raspolaže zemljišnim posjedom površine od oko 85 *ždrjebova* ili više od 550 hektara.¹²⁹ Drugi zadarski plemić – Krševan Civalel nije imao tako velik zemljišni posjed, ali je, prema popisu imovine iz 1384. godine, posjedovao 2350 grla stoke i 76 solana.¹³⁰ Nasuprot obitelji Detriko, koja se imovno oslanjala na opsežan zemljišni posjed u zadarskom zaleđu, drugi su uz zemljišta stjecali i velik broj kuća u gradskom recinktu. Splitski plemić Kamurcije Franjin posjedovao je, prema popisu njegove imovine iz 1372. godine, pokraj zemljišta i 17 kuća u Splitu.¹³¹ Neki su se pak pripadnici patricijata isticali veoma razvijenom poslovnom djelatnošću, koja se oslanjala na različite vrste imovine. Zadarski je plemić Koša Benja posjedovao zemljišta, stoku, solane, kuće i skladišta, a istodobno se bavio trgovinom i novčarskim poslovima. Sve vrste posjeda, od zemljišta do solana, donosile su vlasnicima znatne prihode; pa mada u sačuvanim vrelima nema sustavnih podataka o opsegu prihoda patricijata,

ipak se prema notarskim dokumentima može, primjerice, utvrditi da je potkraj XIV. stoljeća imetak Koše Benje bio vrijedan oko 75.000 libara ili oko 15.000 dukata. Zbog toga je njegov sin Šimun mogao 1440. godine istaknuti da njegova imovina vrijedi više od 10.000 dukata.¹³²

No i oni pripadnici plemstva koji su se oslanjali na zemljišni posjed nužno su se uključivali u trgovačko poslovanje. Splitski plemići u posljednjoj četvrtini XV. stoljeća izvoze vino i suhe smokve, koje dobivaju iz svojih vinograda, prema Veneciji. U izveznoj trgovini vinom ističu se plemićki rodovi Albertis, Papalić, Pecenić-Marulić i Petracha, pa se po tome približavaju poslovnosti splitskoga građanstva.¹³³ Upravo poslovnost uključuje te dvije, staleški jasno odijeljene, skupine u zajednički pojam društvene elite. Patricijat se od imućnih građana razlikovao pripadnošću Vijeću i sudjelovanjem u upravljanju komunom, ali im je svakodnevna poslovna djelatnost bila zajednička. Istaknuti zadarski plemićki rodovi i imućni zadarski građanin Grgur Mrganić ne razlikuju se vrstama imovine i oblicima poslovne djelatnosti. Poput Šimuna Detrika i Grgur Mrganić posjeduje oko 80 *ždrjebova* zemljišta na zadarskom području, što pokazuje da se građanski sloj pučana u istočnojadranskim društvima imućnošću približavao starim plemićkim rodovima. I već spomenuti došljak iz umbrijskog Gubbija splitski građanin Ivan de Augubio također oblikuje zemljišni posjed u splitskom distriktu, jer je upravo zemljište bilo znakom društvenog ugleda.¹³⁴